

Ad fontes!

Олена Ткаченко

ЕЛЕГІЯ НА СМЕРТЬ: ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРОВОГО РІЗНОВИДУ

У новій українській літературі елегію на смерть започатковує Шевченко віршем “На вічну пам’ять Котляревському”¹. Орієнтуючись на досвід вітчизняної та світової поезії в такому жанрі, Шевченко фактично створює модель-тип елегії на вічну пам’ять, яка протягом багатьох років буде панівною в українській поезії.

Елегія на смерть виникла в античності й бере початок від епіграми на смерть; як зауважено дослідником, “епіграми завжди зберігали можливість розгорнутися в елегію”². Але не у греків і римлян, а в неолатинських поетів Італії XV ст. цей жанровий різновид набув широкого розвитку. У слов’янських літературах вагоме значення в розвитку цього типу елегії мала зб. “Трени” Яна Кохановського (1580). 19 елегій, написаних поетом на смерть доньки, закарбували тяжке горе невісного батька. “Трени” мали навіть цілу школу наслідувачів у кількох поколіннях письменників XVI–XVIII ст. До них належав і польсько-український поет Станіслав Кленович, який написав у 1585 р. “Жалобні вірші на смерть Яна Кохановського”, — елегію, що “засвідчила ставлення освічених співвітчизників до геніального поета”³ і виявилася помітною віхою у процесі формування жанру, зокрема творів, присвячених письменникам. Такі вірші набули поширення в багатьох європейських літературах, зокрема в англійській, — назвемо хоча би написану Т.Кер’ю “Елегію на смерть доктора Донна” — одного з найвідоміших поетів Англії XVII ст. Особливий інтерес серед цих віршів викликає “Елегія на смерть Каулі” Дж. Денема, в якій міститься, по суті, огляд англійської поезії, творчість же Каулі проголошується її вершиною. Зауважмо, що одне з визначень аналізованого жанру в сучасному англійському літературознавстві таке: елегія — “вишуканий за формою ліричний твір, який виражає скорботу з приводу смерті друга або громадського діяча”⁴.

На становлення та розробку скорботної елегії в українській поезії вагомий вплив справили народна творчість (зокрема голосіння) та “поховальні і заупокійні церковні пісні”⁵. В давньоукраїнській літературі широко побутувала панегірична елегія, яка з’явилася в XVII ст., зокрема у творчості Симеона Полоцького. Ймовірно на її розвитку позначилися давньопольські елегії, в яких дослідниця зауважує таке: “Дві великі втрати оплакували давньопольські поети: втрату визначних чи близьких людей та занепад батьківщини”⁶.

¹ Див.: *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. — К., 2000. — С. 16–28.

² *Гаспаров М.А.* Избранные труды. — М., 1997. — Т.1. — С. 109.

³ *История польской литературы*: В 2 т. — М., 1968. — Т.1. — С. 61.

⁴ *Baldik Chris.* The concise Oxford Dictionary of Literary Terms. — Oxford; New-York: Oxford University Press, 1996. — С. 66.

⁵ *Прохоров Г.М.* Памятники переводной и русской литературы XIV–XV веков. — Ленинград, 1987. — С.136.

⁶ *Pitrowska Henryka.* Elegia // *Słownik literatury staropolskiej.* — Wrocław; Kraków; Warszawa, 1990. — С.95.

Елегія на смерть достатньо представлена в російській поезії XIX ст.: так, на смерть Пушкіна було написано кілька десятків віршів⁷. В українській літературі особливого поширення цей жанровий різновид набуває в пошевченківську добу. Адже мало не всі українські поети, відомі й маловідомі, відгукнулися на смерть Шевченка. Значення цих творів в історії жанру розглянемо на прикладі кількох найяскравіших зразків. Серед перших – елегія О.Афанасьєва-Чужбинського “Над гробом Т.Г.Шевченка” (1861). Побудована у формі роздуму, невелика за обсягом (24 рядки), вона багато в чому, як і Шевченкова “На вічну пам’ять Котляревському”, відрізняється од традиційної елегії на смерть: не змальовуються обставини життя і смерті Шевченка, його здобутки, як того вимагають канони. Значущість постаті Кобзаря, пророка представлено як факт відомий, усвідомлений і беззаперечний, імовірно й тому, що в Афанасьєва-Чужбинського вже був вірш “Шевченкові”, де визначено вагомість творчості великого поета в українській літературі і ставлення до нього. В елегії “Над гробом Т.Г.Шевченка” помітна свідомо орієнтація на поезію Шевченка. Суто елегійною є заявлена в назві тема, однак мотив смерті – одна із визначальних рис такого типу творів – розроблений дещо незвично. Скорботний роздум Афанасьєва-Чужбинського зосереджується навколо того, що вічним сном Кобзар заснув далеко від України: “Над Невою, під снігами, // При похмурнім сонці // Ти поліг єси, мій друже, // На чужій сторонці”⁸.

Композиційно – це витриманий в типово елегійній журливій тональності роздум, звернений до Шевченка і побудований на основі прийому заперечення, яке завершується утвердженням безсмертя поета: “І твоя, Кобзарю, слава // Не вмере, не поляже!” (69). Трагізм ситуації посилюється усвідомленням невіддільності Шевченка од долі народу та неможливістю гідно, за народним звичаєм, поховати видатну людину: “У головах не посадять // Червону калину, // Не привіта соловейко // Твою домовину...” (69). Значення постаті Шевченка автор утілює в образі Кобзаря, який символізує органічне злиття поета з народом. Як і елегія Шевченка, вірш Афанасьєва-Чужбинського не позначений песимізмом. Уперше в українській літературі так гостро порушено проблему відповідальності наступних поколінь перед героями національної історії.

Елегія О.Навроцького “На смерть Шевченка” (1861) починається народнопоетичним порівнянням-запереченням, яке одразу настроює на надзвичайну подію: “Спіткало Україну тяжке-важке горе”, бо “Наше щастя, наша радість // Наша кріпка сила, // ... // Наш кобзар, наш батько щирий, // Тарас нас покинув!” (78). “Живе слово” поета, його сміливий голос возвеличували душі, постійно нагадували українцям, що вони – народ зі своєю історією, мовою, культурою.

Порівняно з віршем О.Афанасьєва-Чужбинського, твір Навроцького більший за обсягом, образ Шевченка в ньому присутній. Шевченка-Кобзаря, “батька щирого”, поет уособлює в образі орла, який у слов’янській міфології – символ величчя й відваги, в українській же “орли – друзі і брати козакам”⁹. Твір завершується метафоричним звертанням до небіжчика:

Літай, орле, й з того світу,	Віщуй дітям слово правди,
Літай поміж нами,	Щоб не забували
І віщуй нам живе слово	І любовію святою
Й мертвими устами,	Весь світ обгортали!
	(79)

⁷ Див.: Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра. – М., 1973. – С. 125.

⁸ *Поети* пошевченківської доби: Зб. – К., 1961. – С. 69. Далі зазначаємо в тексті лише сторінку.

⁹ *Костомаров М.* Слов’янська міфологія. – К., 1994. – С. 99.

Вірш Навроцького “На смерть Шевченка” витриманий у рамках традиційної елегії на смерть. Тут є вступ і закінчення, в основній частині описано вагомі заслуги покійного. Автор користується усталеною елегійною лексикою, зокрема, такими словами, як *плач, горе, лиха година, уста холоднії мертвії, з того світу, осталися сиротами*; залучає традиційні порівняння: “*Душа чиста, праведная // Як свічка згоріла*”. В елегійному дусі витримано й загальне емоційно-інтонаційне тло вірша.

Вплив саме шевченківського взірця елегії тут цілком очевидний. Найперше це помітно у формах звертання до поета, де ключові слова “*наш Кобзар, наш батько щирий*”, “*Літай, орле, й з того світу*”, які створюють особливу атмосферу душевності, посилюють щирість пошанування особи того, хто відійшов в інший світ, його безсмертної поетичної спадщини. Попри очевидний “гріх” наслідувальності, у визначенні поетичного доробку Шевченка Навроцький не вдається до шаблонних висловів, а дає власну проникливу оцінку, характеризуючи основний пафос Шевченкової поезії — пафос служіння правді, апостольське слово всеохопної любові: “*Віщуй дітям слово правди, // Щоб не забували // І любовію святою // Ввесь світ обгортали!*” (79).

Дещо в іншому сюжетно-композиційному плані написана елегія Навроцького на смерть Шевченка “*Сумує і плаче*”. Починає її автор змалюванням свого душевного страждання, своєї туги, яка вливається в загальнонародне горе:

То не одні мої сльози —	По тобі, Тарасе, плаче
Чистая росина:	Мати-Україна;
В моїй тузі — то по тобі,	Стогне, б’ється і голосить
По великім сину,	Жалібно ридає...

(86)

Нагромадження дієслів — *плаче, стогне, б’ється, голосить* — у наведених останніх чотирьох рядках (один із них і складається тільки із дієслів) передає незглибиме горе, що спіткало Україну. Якщо перша частина вірша витримана в усталеному для елегії рефлексивно-медитативному плані, то у другій наявний синтез елегійних рис з одичними елементами, що притаманне Шевченковій поезії “*На вічну пам’ять Котляревському*” і є традиційним для віршів такого типу. Проголошуючи безсмертя творчості Шевченка, автор переконаний, що утвердженню українського слова творчість Шевченка служитиме ще довго: “*На вік вічний стане твого // Слова голосного*” (87).

У центрі елегії В.Кулика “*На смерть Шевченка*” — образ України-матері, яка втратила найкращого сина. За своєю сюжетно-композиційною структурою вірш зовсім не вписується в параметри традиційної елегії на смерть: образ Шевченка тут відсутній. З особливою теплотою і щирістю автор змальовує неვიгойне горе народу:

Поховали...тихесенько	Поховала наша мати
Україна плаче...	Найкращого сина —
Поховали дух великий	“Вічну пам’ять” заспівала
І серце гаряче;	Уся Україна.

(145)

Образ матері-України тут походить із поезії Шевченка, де він є головним змістотворчим символом, отожд появу цього образу у віршах, присвячених українському генію, не слід уважати елементом наслідувальності. Кореспондування з образами Шевченка відповідає законам жанру елегії на смерть. Поетична значимість елегії Кулика — в тих думках і образах, які підносять Шевченків “*дух великий*”, “*серце гаряче*”. Переживання трагізму втрати, що створюється дієслівним рядом *поховали, поховали, поховала, плаче, заспівала*, все ж не посилює настрою гнітючої безнадії. Завершується елегія в оптимістичній тональності, з вірою в безсмертя великого поета.

Про розширення сюжетно-структурних меж жанрового різновиду свідчить і елегія О.Кониського “На похорон Шевченка”, основу якої складає український пейзаж. Загалом образ природи – один із найважливіших зображально-виражальних засобів елегії. “На завершальному етапі розвитку художньої структури української романтичної лірики пейзаж має переважно виражальну функцію, постаючи через емоційне сприйняття суб’єкта вислову”¹⁰. Тужить, уболіває природа: “місяць почав журитися”, “зірки поховались”, “ніч як ворон чорний стала”, “вітри буйнії сумно розмовляють” – тому, що “Заховалось під землю // Українське сонце! // Умер Кобзар!” (198). Так метафорично, персоніфікуючи природу, О.Кониський не тільки передає почуття жалоби, суму, туги, які охопили весь народ і всю країну, а й уславлює та возвеличує поета. Кінцівка твору оптимістична, автор проголошує безсмертя Шевченка: “Твого слова в Україні // Повік не забудуть” (199).

Усі аналізовані твори тією чи тією мірою стилізовані в дусі Шевченкової поезії. Ясна річ, кожен із названих авторів, як і вся “українська поезія середини ХІХ століття, несли на собі сліди потужного впливу Шевченка...”¹¹. Саме він утвердив нову українську літературу, вивів її на світовий рівень. Як відомо, влада Російської імперії та її прибічники всіляко намагалися довести, що українці як народ не існують, а є лише “малоросси”, немає української мови, – лише “малороссийское наречие”. Але Шевченко показав усьому світові, що Україна є: “Що її лихая доля – // Не пустоцвіт в світі” (87), хоч би як забороняли, нищили, плюндрували, намагалися стерти з лица землі все українське. Зрозуміло, що “враження Шевченкової поезії було таке сильне, чар його слова такий тривкий, що в розумінні многих українців укр[аїнська] поезія могла виявляти себе тільки в тій, Шевченком усвяченій формі, тільки його стиль видавався справді поетичним, тільки його мелодії “відповідали духові української національності”, тільки в тім напрямі треба було йти далі”¹².

Уже на прикладі аналізованих творів можна говорити про загальні риси, характерні ознаки такого жанрового різновиду, як українська елегія на смерть, що склалася в поезії ХІХ ст. Майже всі вірші створюють настрій тихого, але тяжкого жалю, горя. Почуття ліричного героя, стан його душі передаються здебільшого опосередковано. Цілісно, але по-різному, виявляються потрясіння й туга автора, його сум із приводу смерті найвизначнішого українця. Поширені мотиви – жаль із приводу неможливості виконати заповіт Кобзаря. Прагнення возвеличити поета втілюється завдяки добору різноманітних метафор. Подеколи автори послуговуються й Шевченковими художніми засобами. Поширене звертання – “Кобзар”, “наш батько”, близькі до народнопоетичних “українське сонце”, “український квіте”. Відтворення трагізму всенародної жалоби посилює семантика образу України – матері, що втратила найкращого сина, як удови-сиротини. Природа України сумує-тужить разом із усім народом.

Більшість елегій на смерть Шевченка належить до медитативно-зображальної лірики. В них переважає описовість, уводиться чимало реальних деталей. Автори не вдаються до філософських міркувань про плинність життя, неунікненність смерті, про потойбічний світ, характерних для скорботних елегій, що пояснюється конкретною спрямованістю теми – смерть народного поета. Ця тема розвивається в абстрактно-філософських узагальненнях, а набуває смислу громадянської скорботи, роздумів про долю розпочатої Шевченком справи. В ліричного героя всіх елегій аналізованого типу відсутній трагізм і відчай перед лицем смерті. Через усі твори проходить мотив безсмертя, оскільки діяння великої людини залишаються. Тематичний, а отже, й мистецький, діапазон елегій на вічну пам’ять Шевченка значно розширюється у творчості нової генерації, в поезії 80-х і наступних десятиліть ХІХ ст.

¹⁰ Камінчук О. Поетика української романтичної лірики: (Проблеми просторової організації поетичного тексту). – К., 1998. – С. 111.

¹¹ Костенко А. Поезія пошевченківської доби // *Поети пошевченківської доби*. – С. 17.

¹² Франко І. Твори: У 50 т. – К., 1982. – Т. 33. – С. 233. Далі зазначаємо в тексті том і сторінку.

За словами Франка, перший вивів “українську поезію з доби епігонства, з наслідування Шевченкової манери”, М.Старицький (33, 238). Тут розглянемо дві поезії Старицького, об’єднані спільною темою — “На спомин Т.Г.Шевченка” (1881), “На роковини Шевченку (*До поновлення могили*)” (1883). У цих віршах автор, на відміну од поетів 60–70-х років, уже, можна сказати, звільнився від стереотипу Шевченкової елегії “На вічну пам’ять Котляревському” і творить оригінальні сюжети, відштовхуючись од мотиву спомину, як у першому вірші, чи мотиву поетової могили. В основу елегії “На спомин Т.Г.Шевченка” Старицький поклав особисті переживання того пам’ятного дня, коли українська студентська молодь зустрічала домовину поета, перевезену з Петербурга в Україну. Старицький був серед тих, хто брав участь у тій жалобній події. Відштовхуючись од конкретних особистих переживань, поет розширює їх способом об’єктивізації, укрупнення плану сприйняття через суб’єктне “ми”, “молоді”, “товариші-брати”. Особливо важливим для цього вірша є добре продуманий, точно вловлений зоровий аспект — пейзажний мотив, що з самого початку надає віршеві елегійного звучання, побудованого на контрасті “красування весни” й “туги-печалі” в серцях людей, які зібралися на кручах Дніпра, аби востаннє віддати шану своєму поетові. Весна, що є втіленням пробудження та розквіту всього живого, загострювала почуття, посилювала біль втрати, надавала творові драматизму:

Красувала весна, розцвітали садки,	Між квіток і вінків ясеневу труну
Як ми батька востаннє стрічали;	Ми несли від Дніпра на могилу,
Коли нам, молодим, серце рвало в шматки	І спустили з плачем у оселю сумну
Од великої туги-печалі.	Найдорожчу, утрачену силу... ¹³

У третій строфі цей елегійний мотив, що впливає з контрасту між спокоєм природи і драматичним душевним станом людини, дедалі посилюється.

Друга частина елегії, що починається рядком “Двадцять років пройшло, вже й посивіли ми”, підключається до стихії часоплину. Це ще один із мотивів, що посилюють елегійну жанрову домінанту. Йдеться про мотив уже суто громадянської лірики — ту особливу душевну скорботу, яку носять у своїх серцях колишні юнаки; тепер вони “вже й посивіли”, переживаючи не здійснені сподівання:

Двадцять років пройшло, вже й посивіли ми,
А усе ще ховаєм надії:
Що спадуть кайдани вікової зими,
І тоді здіймуть слово німії...¹⁴

Це не самодостатня песимістична нота, це лише елемент суто елегійного сюжету — сюжету не вигаданого, а психологічно достовірного, художньо довершеного. Вірш містить елементи й реалістичної елегії, передусім у змалюванні ліричного героя, — він постає як речник учасників жалобної процесії, тих, для кого Шевченко — пророк українського народу, України. Прощання з ним є клятвою на вірність ідеям, що їх проголосив “батько наш”.

Взірцем типово громадянської елегії є і вірш М.Старицького “На роковини Шевченку”. Деталі елегійного антуражу тут нанесені тонкими, але дуже виразними штрихами, що виказує доброго майстра жанру. На початку вірша постає образ навіваючої смутку, у запустінні, поетової могили з поваленим дубовим хрестом:

За Каневом, на горах, аж на чолі,
Де унизу Дніпро щось гомонить, —
Могила єсть; її дощі поволі
Розмили вкрай: дубовий хрест лежить.

¹³ Старицький М. Поетичні твори. Драматичні твори. — К., 1987. — С. 65.

¹⁴ Там само.

Інформаційний мотив органічно переходить у медитацію:

Хто ж там лежить? Кобзар наш незабутній,
Що возприяв “терновий” за любов;
На чужині зітхнув він дух славутній
І тліном лиш вернувсь додому знов...

Ні, він не вмер! Поки ще наше слово
Лунатиме серед степів, лугів¹⁵.

У подальшому розвитку мотивів угадуються й певні елементи одичного стилю, завершення твору пройняте оптимістичним настроєм. Змістовий розвиток асоціацій, що йдуть від образу поетового мучеництва (поет у терновому вінку), утримують ліричний рух у річищі елегії. Цей домінуючий тон підсилюється далі вже часовими образами, особливо широким контекстом символів зими, “ночі”: “Настане час... Хоч і зима панує... І в глупу ніч мовчить ще правди дзвін...”.

Розглянуті твори Старицького переконливо засвідчують виразну еволюцію жанрового різновиду від елегії на вічну пам’ять – до елегії-спомину, елегії-медитації з розширеним діапазоном образів, символіки, з оригінальною композиційною структурою. Так елегія одержує новаторське стильове наповнення.

Подібні тенденції розвитку елегійного мотиву смерті спостерігаємо й у творчості В.Самійленка, зокрема в його поезіях, присвячених роковинам смерті Шевченка: “На роковини смерті Шевченка” (1888), “26 лютого” (1890), “Вінок Тарасові Шевченку в день 26 лютого” (1906).

У першому з названих творів бринить елегійний мотив глибокого смутку, душевного жалю з приводу Шевченкової смерті, що надовго огорнули людські серця (зауважимо – автор вірша говорить не про свої тільки переживання):

Умер поет! І струни голосні
Порвалися, замовкнули навіки.
Ми стали сиротами і, сумні,
Ми понесли у серці жаль великий.
І довго плакали...¹⁶

Як і в поезіях Старицького, сум переростає у спокійну медитацію: “Але чи справді вмер він? Ні, – не вмер! / Поет живе в серцях свого народу!”. І ця афористична теза стає підсумком, рефреном, повторюючись у кінці двох наступних строф. То не данина патріотичній риторичі, – думка ця мотивована психологічно як вольовий жест, як вираження того стійкого опору, що живе в душах Шевченкових духовних спадкоємців. У вірші присутній і образ душі поета (“Його душа в святих його словах/ Одбилася акордами смутними...”), і образ його послідовників:

Поет живе! Ми слухаєм його:
Ми чуєм заповіт його священний –
Учитися, кохати край страждений
І не цуратись рідного, свого.
І всі ми, скільки є, в душі своїй
Клялись тих дум не зраджувати зроду...¹⁷

Як бачимо, в Самійленка жанровий канон елегії на смерть набув індивідуального розвитку. Дедалі очевиднішою стає його еволюція в напрямі широкого громадянсько-патріотичного наповнення. За умов постійного національного гноблення тема оплакування національного героя (а ними фактично й ставали передусім поети, які підносили визвольні ідеї) набувала вагомості в українській громадянській ліриці. В подібному елегійному стилі з виразним громадянським підтекстом написані й такі вірші, як “Думка – На смерть Трохима Зіньківського” (1891), “Пам’яті Л.І.Глібова” (1893), “На смерть Лесі Українки” (1913).

¹⁵ Там само. – С. 70.

¹⁶ Самійленко В.І. Твори: В 2 т. – К., 1958. – Т. 1. – С. 75.

¹⁷ Там само.

Значним кроком у розвитку аналізованого жанру стали два вірші Франка, присвячені Шевченкові. Елегія “В ХХІІІ-ті роковини смерті Тараса Шевченка” створена в піднесено-патріотичному дусі; їй не властивий інтимний тон, чуттєвість і сентиментальність, навіть смуток, що забарвлює всю поезію, пройнятий патріотичним пафосом. Ліричний герой твору постає як виразник почуттів і думок народу.

Підкреслюючи значущість постаті Шевченка для України, автор наголошує на безсмерті поета, нагадує про неугасиму народну пам’ять і шану, що викликають “тиранів злість і гнів всеможні!”. Владарі хотіли б, аби Шевченкові слова –

потіху в нашій горі,
Спалить, з серць вирвать, з пам’яті, з умів,
І вимазать ім’я твоє з історії,
І об’явить: “Шевченко – это миф” (2, 374)

Величезний вплив, який Шевченко справив на розвиток національної свідомості співвітчизників, Франко передає образом дуба: “Від дуба степового Розрісся вже цілий могутий ліс...” (2, 374). Характерно, що увагу автора не привертають обставини смерті Шевченка, в елегії немає ні образу поета, ні фактів його біографії. Увага сконцентрована на тому, як “тирани” та “всеможні” намагаються дискредитувати великого поета й після його смерті. Це надає творові ознак інвективи і вносить у жанрову організацію поезії новий елемент, який стане панівним у поезії “В двадцять п’ять роковин смерті Тараса Гр[игоровича] Шевченка”. Рефрен же “Вони бояться...” посилює драматизм вірша. За традицією, яка склалася в ХІХ ст. в елегії на смерть, вірш завершується оптимістичною кінцівкою.

Елегія “В двадцять п’ять роковин смерті Тараса Гр[игоровича] Шевченка” більша за попередню. Відштовхнувшись од традиційної для елегії на смерть теми – 25-х роковин поета, Франко створює якісно нову елегію, що стала значним кроком у розвитку жанру. Новизна вірша передусім виявилася в інтерпретації мотиву смерті. В основі твору не жаль і туга, а почуття болю за Україну, усвідомлення наслідків величезної втрати для українського народу. Відтак елегія набула трагічно-драматичної тональності. Почуття болю за Україну, за народ, посилюючись гордістю за рідну країну, “котрій на світі і рівні нема”, переростають у гнів та обурення:

Де ж ті, що раді б люд той піддвинути
І повести до вільних, добрих діл?
Я бачив їх. Безсиллям власним скуті,
Вони тремтять, ждучи ворожих стріл,
Над працею невільною зігнуті,
Лиш думами летять до вбогих сіл,
Бо ділять їх від них так сильні частоколи,
Що й голос їх туди не доліта ніколи (2, 398–399)

Через увесь твір проходить образ Шевченка, елегія й написана у формі звертання до поета. Однією із причин погіршення ситуації в Україні за двадцять п’ять років, що минули од смерті Шевченка, Франко вважає відсутність поводиря, яким був великий Кобзар. Єдина надія – це молодь України, але її треба скерувати. Закінчується елегія низкою риторичних питань, що посилюють песимістичний настрій твору.

В обох Франкових елегіях відсутні такі характерні для цього жанру філософські роздуми про життя і смерть, сенс буття тощо. Автор не згадує про обставини життя і смерті поета, про його здобутки, заслуги. Та, власне, цього не потребує і структура віршів, зокрема другого. Відштовхнувшись од традиційної теми, Франко створює якісно новий жанровий різновид – реалістичну елегію політичного змісту. Обидві елегії “В ХХІІІ-ті роковини смерті Тараса Шевченка” та “В двадцять п’ять роковин смерті Тараса Гр[игоровича] Шевченка” порушили одну з найболючіших проблем – місце поета та роль поезії в суспільстві; провідним у

цих творах стали критика й заперечення панівного устрою та палкий протест проти поневолення України.

Розглянуті вірші належать до одного з підвидів елегії на смерть, що фактично бере початок, як уже згадувалося, од Шевченкового “На вічну пам’ять Котляревському”. Серед найприкметніших ознак їх жанрової структури слід назвати мотиви втрати, почуття жалю і болю, подеколи притлумлені часом, а також уславлення небіжчика; ці мотиви переплітаються зі зверненнями до народу, закликами до боротьби тощо. Слушно зазначає М.Бондар, що “органічним художнім прийомом віршів цього типу є риторичні оклики, питання з різним ступенем риторизму, звернення. Адресатами останніх виступають “пани браття”, які зійшлися “святих поминати”, зокрема Шевченка, сам померлий поет, а також “Бог”¹⁸. Вирізнялися такі твори й оригінальністю побудови, їм притаманні, зокрема зачин та ідейно насичене завершення.

Окремо слід розглянути й не менш поширений в українській поезії XIX ст. різновид скорботної елегії, що є відгуком на смерть звичайної близької людини чи просто умовного героя. До цього типу елегій не варто відносити тих народнописаних поезій, в яких хоч і порушується мотив смерті, але він підпорядкований іншому мотиву – долі, беззахисності людини на життєвих шляхах. Тут для зразка можна згадати думку Шевченка “Тяжко-важко в світі жити”, яка закінчується сумною картиною смерті козака “в чужому полі”: “Шукав долі в чужім полі// Та там і загинув.// Умираючи, дивився,// Де сонечко сяє”¹⁹. Подібний мотив є і в пісенній елегії “Ой три шляхи широкії” та інших поезіях Шевченка. Чується він і у вірші “Три дороги”, автором якого є маловідомий поет пошевченківської доби Петро Кузьменко (1831–1874). Цей суто елегійний твір, що малює смерть козака, належить до жанру думки-елегії:

В чистім полі на роздоллі	Лежить козак у долині,
Буйний вітер віє;	Одпочив, не плаче...
У долині за байраком	А вороння клює, щипле
Вороння чорніє.	Личенько козаче.

(138)

У поезіях пошевченківської епохи, зокрема в 60-х роках XIX ст., твори, в яких оплакуються “дорогі для автора люди”²⁰, зустрічаються нечасто. В цитованій монографії М.Бондаря розглядається написана у формі сонету елегія В.Товарницького “На могилі друга”, надрукована в альманасі “Зоря галицька яко альбум на год 1860”. Вірш цей досить своєрідний. Його автор явно не належить до когорти поетів, що пішли за Шевченком. Товарницький орієнтувався, очевидно, на канон класичної елегії на смерть, і названий твір тим більше цікавий, що випадає з тієї лінії жанрово-стильового розвитку, яка визначалася впливом Шевченка. Хоча в цьому вірші, на думку М.Бондаря, “переважає не суб’єктивне вираження почуттів, а їх незворушне “академічне” описання”, ліричне переживання, закладене в основу твору, передає трагічне сприйняття смерті як вічної розлуки. Відтак індивідуальне переживання набуває медитативного смислу – про скороминущість людського життя перед образом вічного сну як філософського символу вічності.

Яскраві зразки цього різновиду елегії створив Осип Маковей. Два з них варто розглянути окремо. Це – “О.Г.” і “Помер рекрут в непривітній столиці”. Перший вірш навіяний відвіданням могили близької поетові людини; побудований він у формі розмови з покійною, яку поет бачить “веселою, любою щебетушкою”, чує її “розмову милу”.

Контрастні поля образних асоціацій “оплаканої могили” й образу “щебетушки” створюють той звичний для скорботної елегії настрій, що підштовхує до роздумів над загадкою людського життя. Але поетична краса й витонченість цієї елегії не в тому філософському підтексті, який тут накреслюється окремими образами-символами

¹⁸ Бондар М.П. Поезія пошевченківської епохи: Система жанрів. – К., 1986. – С. 140.

¹⁹ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 83.

²⁰ Бондар М. Цит. праця. – С. 117.

(зокрема, образом “весняного вітру, що життя приносить”, контрастує з такими атрибутами смерті, як могила, кладовище, вічний сон), — а в конкретиці авторського ліричного настрою, яскраво відтвореного в лаконічному обсязі наступних строф:

Нема уже тебе! Шумить листом торішнім
Весняний вітер, що життя приносить;
На сім кладовищі, де сном лягла ти вічним,
Покляла травка світла сонця просить
І оживе усе, крім тебе, люба доню!
Як запах фіалок, ти пролетіла...
А я сиджу тепер, схилившись на долоню,
Немов душа пішла світами з тіла...

Ця строфа вражає кульмінацією душевної розпуки: в її останніх двох рядках поет переносить увагу на свій стан, свій образ, проіннятий душевним боєм. Страждання таке безмірне, що поетові здається, ніби душа його полишає тіло, йде у світи...

Поезія “Помер рекрут в непривітній столиці”, що ввійшла до циклу “Думки і образи”, репрезентує вже інший тип елегії. Конструктивне жанрове ядро її становить не елегійний суб’єкт ліричного переживання (відсутність суб’єктного Я, від якого ведеться мова), а власне об’єктивно зображена ситуація, ситуація смерті рекрута вдалині од рідних. Мотив чужини, такий характерний для українського фольклору, зокрема пісні, стає тут головним елегієвірним елементом.

Помер рекрут в непривітній столиці,
Здалека від свого села,
Від матері, убогої вдовиці,
Від любки, що в селі жила.
Помер, не бачивши у час кохання
Ні слізки жалю, ні зітхання²¹.

Знайомі з фольклору образи “непривітної” чужини, далекого села, “матері, убогої вдовиці”, любкої дівчини, що не дізналася про смерть коханого, не провела його в останню дорогу “слізками жалю” й “зітханням”. Образ ліричного переживання тут об’єктивізується ліричним оповідачем. Це, можна сказати, “персонажна” елегія, й у цьому її нетиповість, а водночас і жанрова новизна.

Українська елегія на смерть, створена в ХІХ ст., — явище складне й багатогранне. Ті особливі політичні обставини, за яких змушена була розвиватися українська література, наклали відбиток на розвиток жанру: тип скорботної елегії здебільшого громадянського звучання на досить тривалий час після завершення творчого шляху Шевченка став визначальним. Ці твори, як правило, відображали ширшу сферу почуттів, ніж особисті переживання, — в них акумулювалися інтенції загальнонаціонального спрямування, думки про перспективи духовних змагань. Тим-то в елегіях такого типу поряд із гіркими настроями увиразнюються ноти оптимістичні, життєствердні, що й визначило особливості їх стилю, поетико-композиційної побудови та емоційно-інтонаційного забарвлення. Саме в такому жанровому різновиді проявилася здатність елегії “притягувати до себе інші жанри — дидактичну оду, ліричну пісню, дружнє послання”²².

Елегія на смерть як одна із провідних тематичних модифікацій стала істотним чинником в еволюції жанру до елегії-медитації громадянсько-патріотичного звучання. Обидва підвиди знаменували появу реалістичної елегії з чітко окресленим емоційним, особистісним началом, де ліричний герой — безпосередній свідок і схвильований співучасник подій, що дали поштовх поетичному натхненню.

м. Суми

²¹ Маковей О. Твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 39.

²² Гаспаров М.А. Избр. труды. — С. 380.